

ПАМ'ЯТЬ ТА ФОРМАЛЬНИЙ РИТУАЛ: КРИВОРІЗЬКИЙ ВИПАДОК РЕЦЕПЦІЇ КОМЕМОРАЦІЙ ДНЯ ПЕРЕМОГИ

Д. В. Шаталов

Стипендіат програми «Призма України» Фонду Герди Хенкель, Форум трансрегіональних досліджень
sokymyk@gmail.com
<https://orcid.org/00000003-0334-5525>

Ключові слова: День Перемоги, комеморація, Кривий Ріг, політика пам'яті, Друга світова війна, ритуал.

Статтю присвячено «низовій» рецепції комеморативних церемоній з нагоди Дня Перемоги. Метою роботи є аналіз сприйняття комеморативних акцій до Дня Перемоги з боку пересічних громадян. Сформульовано дослідницькі питання: наскільки рецепція цих заходів містянами відповідала приписуваним ним значенням? Наскільки дієвими вони були як комеморативний та виховний захід? Досвід участі в комеморативних акціях аналізується у широкій хронологічній перспективі, але зі спеціальним фокусом на періоді 2000-х – 2020-х рр. Дослідження презентує випадок міста Кривий Ріг, але може екстраполюватися на ситуацію притаманну південному та східному регіонам України. Джерельна база представлена 16 інтерв'ю, проведених у 2022–2024 рр., та особистими спостереженнями автора. Зроблено висновки про те, що дистанція у часі зумовлювала слабшання особистого зв'язку із пам'яттю про ДСВ для молодших поколінь, які залучалися до комеморацій з 1990-х рр. Рецепція ними заходів як обов'язкових ритуалів, що не формували особистого зв'язку та не викликали відчуття співпричасності, засвідчує, що комеморативні церемонії не виконували функцій передачі знання і цінностей тагуртування громади, які традиційно ним приписуються. Цьому сприяла також трансформація заходів з 2000-х рр., зокрема відхід покоління учасників ДСВ та спроби візуальної апропріації урочистостей політичними силами. Через це церемонії могли прочитуватися як політичні демонстрації або просто як механічне відтворення звичного формалізованого ритуалу. Неефективність традиційних церемоній до Дня Перемоги у ролі комеморативних заходів з перспективи учасників засвідчується також очікуваннями, що комеморація сучасної російсько-української війни не відтворюватиме їх за формою.

MEMORY AND FORMAL RITUAL: THE KRYVYI RIH CASE OF RECEPTION OF VICTORY DAY COMMEMORATIONS

D. V. Shatalov

Prisma Ukranna Fellow of the Gerda Henkel Foundation, Forum Transregionale Studien

Key words: Victory Day, commemoration, Kryvyi Rih, politics of memory, World War II, ritual.

The paper examines the reception of commemorative ceremonies on Victory Day. The aim of the paper is to analyse the perception of commemorative events on Victory Day by ordinary citizens. The following research questions are formulated: To what extent did the reception of these events by city residents match the meanings attributed to them? How effective were they as commemorative and educational events? The experience of participating in commemorative events is analysed in a broad chronological perspective, but with a special focus on the period from the 2000s to the 2020s. The study presents the case of the city of Kryvyi Rih, although it can be extrapolated to the situation typical of the southern and eastern regions of Ukraine. The sources include 16 interviews between 2022 and

2024, as well as the author's personal observations. It was concluded that the temporal distance weakened the personal connection with the memory of the Second World War for younger generations who had been involved in commemorations since the 1990s. Their perception of these events as obligatory rituals that did not develop a personal connection or evoke a sense of belonging indicates that commemorative ceremonies did not fulfil their traditional functions of transmitting knowledge and values and uniting the community. This was also facilitated by the transformation of the events since the 2000s, in particular the passing of the generation of WWII veterans and attempts to visually appropriate the celebrations by political forces. Consequently, the ceremonies could be interpreted as political demonstrations or simply as a mechanical reproduction of a usual formalised ritual. The ineffectiveness of traditional Victory Day ceremonies as commemorative events from the perspective of participants is also evidenced by expectations that the commemoration of the ongoing Russo-Ukrainian war will not replicate them in form.

Велику увагу в дослідженнях політики пам'яті в Україні привертає тема комеморації Другої світової війни і контраверсій довкола неї. Особливо активізувалися студії цього напрямку після 2014–2015 рр., у зв'язку із роллю, яку міфологія «Великої Вітчизняної війни» (ВВВ) займала в ідеологічному супроводі російської агресії на Донбасі, та імплементацією в Україні нової офіційної моделі пам'яті про Другу світову (ДСВ).

З-посеред комеморативних практик, пов'язаних з вшануванням подій ДСВ в Україні у фокусі уваги дослідників перебуває передусім День Перемоги та зміни у його відзначенні. Однак вивчається в першу чергу рівень загальнодержавної політики пам'яті, зокрема зміни, запроваджені після 2014 р. із переносом акценту з Дня Перемоги на вшанування Дня пам'яті та примирення та контроверсій, що точилися довкола цього¹. Але, концентруючись на зовнішній стороні, зокрема заміні дат з 9 на 8 травня, слоганів та офіційних символів, дослідники

практично не зверталися до теми рецепції цих змін загалом населення. Виключення становлять дослідження, базовані на результатах польової роботи, які, щоправда, охоплюють короткий період змін і лише позицію активістів комеморації².

Відзначення Дня Перемоги можна розглядати через сенси, закладені організаторами. Однак М. Габовіч слушно зауважив звичну дихотомію сприйняття свят, зокрема і Дня Перемоги, через бінарні категорії – на кшталт «офіційний» та «народний» вимір, при цьому стверджуючі, що насправді структура учасників та їхнього сприйняття складніша³. По-за увагою вітчизняних дослідників лишається «народна» рецепція офіційної комеморації Дня Перемоги. Вивчення цього питання зазвичай заміняється посиланнями на данні соціопитувань із динамікою визнання респондентами Дня Перемоги як одного з найважливіших свят.

¹ Любарець А. Відзначення 9 травня як дзеркало української політики пам'яті (2005–2015). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 28. С. 176–189; Klymenko L. The Changed Paradigm of World War II Commemoration in Ukraine After Crimea's Annexation. *The Journal Of Slavic Military Studies*, 2020, Vol. 33, No. 4, Pp. 517–520; Yurchuk Y. Global symbols local meanings: the 'Day of Victory' after Euromaidan. Beichelt T. and Worschech S. (eds.) *Transnational Ukraine? Networks and Ties That Influence Contemporary Ukraine*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, Pp. 89–111; Sagatienė D. Nekoliak A. World War 2 Memories in Lithuania and Ukraine: Political and Legal Symbolism of May 9 in the New Era of War. *VerfBlog*. URL: <https://verfassungsblog.de/world-war-2-memories-in-lithuania-andukraine/> DOI: 10.17176/20230508-204521-04; Лисенко О., Пастушенко Т. «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт. *Український історичний журнал*. 2025. № 2. С. 60—80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060>.

² Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 106–124; Пастушенко Т. Відзначення Дня перемоги в Україні в контексті суспільно-політичних подій 2013–2014 рр. «Декомунізація» свята як спроба ревізії радянського минулого. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 258–267; Пастушенко Т. Війна пам'яті в часи війни: відзначення перемоги над нацизмом після Революції Гідності. *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*. Київ: ІПІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 233–259; Хелльбек Й., Титаренко Д. «Мы победим, как победили 70 лет назад наши деды и прадеды». Україна: празднование Дня Победы в тени новой войны. *Неприкосновенный запас*. 2016. № 4 (108). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/my-pobedim-kak-pobedili-70-let-nazad-nashi-dedy-i-pradedy.html>

³ Габович М. *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*. Габович М. (ред.) *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*. СПб.: Нестор-История, 2020. С. 11–14.

Весь спектр можливих думок обмежується рамками питань, які передбачають лише однозначну відповідь з наперед запропонованих варіантів. При подібній перспективі поза дослідницькою увагою лишається питання, наскільки ця сфера, комеморацій Дня Перемоги та їхніх трансформацій, взагалі значуща та помітна для більшості населення. Як взагалі містяни взаємодіяли з цими акціями, і чи мала для них публічна комеморація Дня Перемоги таке ж значення, яке закладалося організаторами?

Локальна специфіка публічної комеморації Дня Перемоги у Кривому Розі розглядалася у попередніх дослідженнях автора⁴. У місті з початку 1990-х рр. зберігалася усталена пострадянська модель його відзначень, поступово трансформуючись. З середини 2000-х рр. помітною стає політизація заходів, яка особливо посилилася після 2014 р. Місцеві політичні еліти використовували їх для демонстрації власного впливу у місті та просування власної політичної повістки, маніфестуючи також спротив урядовим ініціативам у сфері політики пам'яті. Дві комеморативні церемонії у Кривому Розі у 2019 р. потрапили у фокус дослідження Д. Горбача. Він зауважив відданість частини місцевих робітників пропонованому міською владою «старому» стилю комеморації ДСВ (із неприйняттям пропонованих з 2014 р. модифікацій), інтерпретуючи це як один з проявів лояльності місцевим політичним елітам⁵.

Метою даної розвідки є аналіз сприйняття комеморативних акцій до Дня Перемоги з боку рядових містян. Наскільки рецепція цих заходів містянами відповідала приписуваним офіційним значенням? Наскільки дієвими вони були як комеморативний та виховний захід? На ці питання намагаємося відповісти, проаналізувавши досвід участі в комеморативних акціях у широкій хронологічній перспективі, але зі спеціальним фокусом на періоді 2000-х – 2010-х рр.

Це дослідження презентує лише рецепцію мешканців міста Кривий Ріг, втім, його результати можна екстраполювати на ширшу ситуацію, при-

танну південному та східному регіонам України, які характеризують подібною моделлю пам'яті про ДСВ⁶. Всього стаття базується на 16 інтерв'ю, проведених з кінця листопада 2022 по червень 2024 р. з мешканцями Кривого Рогу (14 наживо, ще 2 респонденти надали відповіді письмово). Респонденти відбиралися за методом нерепрезентативної вибірки у поєднанні з методом «снігової кулі». Запрошувалися люди різного віку, соціального статусу і політичних позицій, в подальшому вони вже рекомендували інших людей як респондентів. Але така вибірка, хоча представляє різноманітність ідей, не обов'язково охоплює всі місцеві соціальні верстви і групи. Для максимального збереження прямої мови далі в статті інтерв'ю цитуються в оригіналі, без перекладу у випадку спілкування російською мовою. Крім того, автор спирався на власний досвід участі та спостережень за комеморативними церемоніями з нагоди Дня Перемоги у Кривому Розі.

Публічні церемонії з відзначення Дня Перемоги можна трактувати не тільки як суто комеморативні акції. Масові святкування визначаються засобами згуртування суспільства, перформативними акціями, які дозволяють розвинути почуття спів-причастності⁷. Для радянських і пострадянських практик масове залучення школярів до церемоній пам'яті можна розглядати як засіб виховної роботи, за ритуалами розглядають засіб передачі знання і цінностей⁸. Роль міської влади у їхній організації та стиль проведення дозволяють інтерпретувати їх і як політичний ритуал. Як зауважує В. Зельце, «політичні еліти використовують ритуали та символи для легітимізації

⁴ Shatalov D. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, 2023. vol. 67, no. 1–2, Pp. 71–93. <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3322>; Шаталов Д. День Перемоги як політика і як пам'ять. Еволюція вигляду та значення комеморативних заходів: криворізький випадок (1991–2024). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія* (планується до друку).

⁵ Gorbach D., 2024. *The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class. Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2024, [e-book]

⁶ Osipian Ararat L. and Osipian Alexandr L. Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004–2010. *East European Politics and Societies*. 2012 Vol. 26. No. 3. Pp. 616–642; Sereda V. Regional Historical Identities and Memory. Грицак Я., Портнов А., Сусак В. (ред.) *Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Україна Модерна. Спеціальний випуск*. Львів-Київ: Критика, 2007. С. 160–209; Примаченко Я. Советское vs националистическое: противостояние дискурсов и практик в постсоветской Украине. *Studia Universitatis Moldaviae. Seria "Științe umaniste"*. 2017, nr.10(110), С.267–278; Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 111–127.

⁷ Stewart K. L. Building the Nation Through Celebrating the Nation: A Comparison of Holidays in Russia's Regions. *Europe-Asia Studies*, 2021, Vol. 73, No. 10. Pp. 1877–1881.

⁸ Ваньке А. Коллективные эмоции и народное тело праздника: День Победы на Поклонной горе. Габович М. (ред.) *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*. Спб: Нестор-История, 2020. С. 116–117.

своєї влади»⁹. У боротьбі за владу масові зібрання виступають одним з найефективніших засобів продемонструвати народну підтримку, а разом з тим вони дозволяють посилити відчуття групової солідарності серед учасників. У випадку розгляду комеморативних акцій як ритуалу, слушним є спостереження Г. Мусіхіна: «через колективну пам'ять події минулого, оголошені за допомогою ювілейного ритуалу принципово важливими для сьогодення, з тим чи іншим ступенем успішності беруть участь у конструюванні актуальної колективної ідентичності»¹⁰. Ці спостереження чудово екстраполюються на випадок криворізької комеморації Дня Перемоги з середини 2000-х рр. та політичних сил, що виступали головним їхнім організатором¹¹. Криворізька міська влада намагалася використовувати урочистості з нагоди Дня Перемоги, привчаючи містян до порядку і цінностей, які вона просувала і на які спиралася. Але чи працювали так комеморації Дня Перемоги у Кривому Розі з перспективи аудиторії? Але чи формувала участь в комемораціях лояльність громади і як вона реагувала на міську політику пам'яті?

Досвід комеморацій та приватний аспект

Якийсь досвід участі у комемораціях, присвячених ДСВ (ВВВ) мають всі (за єдиним виключенням) респонденти. Показово, що старші респонденти описують в першу чергу неформальні сімейні практики. Вірі Г. окремо запам'яталися урочистості 1965 р.: «Це був перший... парад. А до цього ж нічого не було». Пізніше вона намагалася уникати офіційних заходів, натомість самостійно вшановуючи полеглих:

я просто не любила гурту, што надо десь іти, надо десь стоять. Мені було приємніше взяти дівчурку, і от у нас стела поруч, однести туду квіти, чтоб... діти ж знали»¹².

Валентина О. лише коротко згадала шкільну участь в урочистостях. Куди важливішою для неї була родинна традиція, щорічне відвідання пам'ятника загиблим разом з мамою. Мати респондентки була свідком боїв за місто, бачила загиблих і тому

...вот она каждый раз плакала. Она не могла – она настолько искренне это плакала, настолько она пережила эту войну – тяжело, во всех отношениях. [...] и вот эти чувства мне передались через маму»¹³.

Олександра Ш. до комеморацій у дитинстві, в 1970-ті роки, залучав батько, «Мы с ним всегда ходили в Город на Почтовую, там этот парад». При цьому «отец очень как бы к этому относился... без восторга, но он... уважал, почитал тех кто воевали и погибли»¹⁴. У Сергія П. в школі щорічно на День Перемоги проводилися урочисті лінійки та покладання квітів до братської могили радянських воїнів, зустрічі з ветеранами. Тоді це виглядало природним:

Я не могу сказать, что как-то это сильно... ну преподносилось или что... По тем временам... это было воспитание с самого детства, и как бы все говорилось – дед воевал, прадед воевал, там... Мы воспитаны так были, понимаете?»¹⁵

Разом з тим, саме сімейний досвід міг сприяти несприйняттю офіційної пам'яті про війну. У Юрія П. «для обох батьків і бабусі війна була недавнім минулим»¹⁶. Однак до офіційних заходів вони ставилися скептично. Подібно і Наталя С. ще з дитинства чула доволі критичні висловлювання батьків про радянський офіціоз. Із власного досвіду вона виокремила лише парад з нагоди 30-річчя Перемоги¹⁷ – який запам'ятався через особистий момент. Тоді школярі з квітами стояли уздовж дороги, а повз проходили військові, оркестр та ветерани – серед яких був і хрещений батько респондентки, «крестный мій йшов і я його... я його бачила. Була щаслива, шо бачу»¹⁸.

Однак для інших респондентів, чиї шкільні роки припали вже на пізньорадянський час або на 1990-ті, і хто не мав контакту з рідними-ветеранами ДСВ, досвід участі у комеморативних заходах згадується формалізованим:

со школы было что? Щоб всі прийшли, белый верх, черный низ, то все ото шарика,

¹³ Валентина О., бл. 70 років, інтерв'ю з автором, записане 17.01.2023.

¹⁴ Олександр Ш., 50+ років, інтерв'ю з автором, записане 05.01.2023.

¹⁵ Сергій П., 58 років, інтерв'ю з автором, записане 29.04.2023.

¹⁶ Юрій П., 63 роки, інтерв'ю з автором, записане 21.11.2022, письмові відповіді.

¹⁷ Респондентка згадувала про захід як про відзначення 40-річчя Перемоги, але з огляду що йшлося про її досвід ще молодшої школи, очевидно мався на увазі парад 1975 р. до 30-ти річчя..

¹⁸ Наталя С., 56 років, інтерв'ю з автором, записане 23.01.2023.

⁹ Zelče V. The Transformation of 'Holiday' in Post-Soviet Space: Celebrating Soviet Victory Day in Latvia. *Europe-Asia Studies*, 2018. Vol. 70. No. 3. P. 389.

¹⁰ Мусихин Г. И. «Блеск и нищета» политических ритуалов. *Полития*. № 2 (77). 2015. С. 106.

¹¹ Шаталов Д. День Перемоги як політика і як пам'ять. Еволюція вигляду та значення комеморативних заходів: криворізький випадок (1991–2024). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*. 2025. № 2

¹² Віра Г., 73 роки, інтерв'ю з автором, записане 28.11.2022.

*фонарики, цветочки. Не, ну, понятно, сирени пошел натырил 8-го там числа, пришел 9-го, все, подарил. Все, рассчитались мы со школой*¹⁹.

Подібно і описала свій досвід і Тетяна Н.:

*Потому что это был совок, все праздники, революция. [...] Это ж вообще святое дело было, понимаешь. [...] А попробуй не походи. Конечно, мамку вызвали с папкой в школу [...] Мы ходили. Мороженное, шарик, ветераны. [...]*²⁰.

Інша респондентка згадувала свій досвід цілком формалізованим: «Да, “відбути номер”, бо це все по суті до горя нудна принуділовка к муштре з зображенням необхідного ритуального вигляду і дій»²¹.

Однак в цей період участь у комемораціях могла бути також сімейною традицією: «Я там, двоюродные братья-сестры, обязательно все на 9 мая... шли возлагать, чтить живых», а дід-фронтовик респондента «меня усаживал на мотоцикл с коляской и он очень гордый вез меня на возложение на Долгинцево»²². Але показово, що респондент при цьому не відзначив участі безпосередньо в офіційних церемоніях, йшлося про приватну сімейну практику.

Отже, вже в радянську добу офіційні церемонії комеморації Дня Перемоги не викликали відчуття співпричасності для учасників. Визначальною виявлялася сімейна ситуація і персональна позиція, що дозволяє казати про неспівпадіння «приватної» та «офіційної» сторін комеморації. Такий опис досвіду вшанування Дня Перемоги добре корелює із рецепцією свят пізньорадянськими поколіннями²³.

У пострадянські 1990-ті та 2000-ні

Показово, що по закінченню школи, в якій вони обов'язково залучалися, містяни могли взагалі не помічати комеморативних акцій: «Потом уже в принципе и парадов уже по большому счету не было, потому что уже ж пошел распад Советского Союза, какие парады»²⁴. Тим не менш, урочистості

продовжували проводитися щорічно у всіх районах міста за звичним шаблоном і у 1990-х – першій половині 2000-х рр.

Не помітити їх не могли респонденти, що як школярі та студенти щорічно залучалися до участі. Однак участь у цих заходах не згадується як щось важливе, те, що сприймалося виконанням свого обов'язку пам'яті чи виховувало якісь цінності. Йдеться про формальне відбуття: «це от в школі по принуділовке треба выйти і привітати ветеранів»²⁵. Атракцією (очевидно в першу чергу для хлопців) було виконання військового салюту зі зброї, «нравилось, что там стреляли». Загалом же, що у шкільні роки, що пізніше, все дійство сприймалося як

Просто дежурное какое-то собрание.

*Ну там особо звук не отлаженный, кто-то что-то сказал, как бы ничего не видно, ничего не понятно особо*²⁶.

У тому ж дусі розповів про свій досвід у 2000-х – початку 2010-х й Ілля Ш. Паради

*Оно никогда не воспринималось как что-то важное, больше как обязаловка, что вот диды²⁷ ходят. Когда там БРДМ ездил или БТР – вот это самое увлекательное было для большинства. По общению с одноклассниками – то им тоже не то, чтобы сильно интересно это было*²⁸.

Таким самим був досвід участі і вже в студентські роки, «стояли держали большую георгиевскую ленточку, потому что надо была массовка». Студенти сприймали цю свою залученість

*Больше как обязаловку. Никогда я не слышал, чтобы кто-то упрекал «ты не понимаешь, диды это важно, мой дед воевал». Ну блин. Кто-то откосил от этого, а нам сказали стоять тут и надо стоять тут полдня*²⁹.

Ілля відзначив також політизацію заходів:

*Потом же в конце начали ходить еще с флагами Партии Регионов, просто левые типы, что всеми было негативно воспринято*³⁰.

¹⁹ Роман К., 39 років, інтерв'ю з автором, записане 02.03.2023.

²⁰ Тетяна Н., 45 років, інтерв'ю з автором, записане 17.02.2023.

²¹ Олена К., 47 років, інтерв'ю з автором, записане 08.01.2023, письмові відповіді.

²² Максим П., 40 років, інтерв'ю з автором, записане 29.12.2022.

²³ Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум*. 2008. № 8. С. 258–299.

²⁴ Максим В., 42 роки, інтерв'ю з автором, записане

04.02.2023.

²⁵ Ліана Ж., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 31.01.2023.

²⁶ Максим П., 37 років, інтерв'ю з автором, записане 18.01.2023.

²⁷ Респондент використовує «диди» як іронічне означення ветеранів або осіб, що видавали себе за таких. Означення використовувалося у першій половині 2010-х рр. у соцмережах як реакція на активно трансльовані прихильниками російської моделі комеморації ДСВ та Дня Перемоги лозунги типу «Деды воевали!» та «Спасибо деду за Победу!».

²⁸ Ілля Ш., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 16.06.2024.

²⁹ Ілля Ш., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 16.06.2024.

³⁰ Ілля Ш., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 16.06.2024.

У Олександра П. (32 роки) досвід школярської участі у травневих комемораціях припадає на кінець 1990-х – першу половину 2000-х рр. Він відзначив, що разом з власним дорослішанням в нього змінювалося сприйняття подібних заходів, втім одночасно змінювалися і самі заходи:

...мне даже было интересно, я разглядывал всегда лица, эту технику. Потом, уже когда ты вырос и там все было меньше этих ветеранов, если они вообще были, но это проходило, это уже немножко выглядело странным... [...] В 5-м [классе] я смотрел... на медали, на форму, на лица, то в 11-м я уже смотрел, это политическое такое событие [...] ...ну я это видел, что это политизировано³¹.

Зауважений респондентом аспект – збереження стилю заходів одночасно із зникненням на них ветеранів бентежив й інших респондентів, також формуючи критичне ставлення до офіційних церемоній. Як пригадав Роман К.,

мы смотрели, что всегда все меньше и меньше ветеранов, то колонны шли, то потом «коробочка», потом на автобусе везут их, то потом понаряжали каких-то ряженых, условно там медали нацепили, все³².

Так само і Ліану, яка після школи вже свідомо за можливості відвідувала травневі заходи, для «вшанування пам'яті героїв», як вони (герої) уявлялися їй на той час. Але склад учасників церемоній провокував питання:

...мене завжди дивувало те, що на парадах йшли не справжні ветерани. Це перше було моє таке доросле здивування, що як би підрахувавши вік учасників параду... назрівало питання, а які ж вони ветерани і яка участь їх була³³.

«Підміна» реальних ветеранів формувала ставлення до офіційних заходів і в іншого респондента. Максим П. (40 р.), щорічно ходив покладати квіти до пам'ятників на 9 травня за власною ініціативою вже й у дорослому віці. Але «где-то наверное года с 11-го понял, что в живых [з ветеранів] практически уже никого нет», натомість на цих парадах їх заступили «ряджені», «у них груди увешаны различными регалиями, это было противно откровенно». Важливо, що для Максима покладання квітів

були його приватними акціями, офіційні церемонії його не вабили³⁴.

Так само, за можливістю щорічно ходив 9-го травня покласти квіти до меморіалу ДСВ і Сергій П. Це також були приватні акції, «в торжественных парадах я не участвовал. Я не любитель этих мероприятий, скажу откровенно»³⁵.

Загалом, власний досвід містян та відомі їм практики адмінпримусу³⁶ формували уявлення, що на офіційних заходах до Дня Перемоги

більша частина учасників були підневільними школярами/студентами/бюджетниками за рознарядкою, дехто приходив за «фронтowymi» чарками, які частенько на подібних заходах щедро наливали, а хтось – і за власними переконаннями³⁷.

Подібну думку виказували й інші респонденти³⁸. Хоча не йдеться про уявлення про повністю примусовість формування складу цих церемоній, «ідейних» учасників, вважають, була меншість. Окрім залучених школярів,

тех кто искренне туда ходил, думаю было мало. В основном родственники ветеранов, которые там присутствовали. С флагами, они в конце колонны просто чуваки с флагами на удочках шли, Партия Регионов³⁹.

Спостереження респондентів і їхні рефлексії повністю відповідають досвіду автора. На початку 2000-х необхідність залучення до комеморацій у вихідний день, прийти з квітами, щоб утворити живий коридор для урочистої ходи, загалом просто не викликала питань – це видавалося природною частиною світоустрою для школяра. На Новий рік ставлять ялинку, на Великдень святять паски, на День Перемоги ходять на паради. Однак відчуття причетності до чогось суспільноважливого, чи внутрішнього обов'язку віддати шану ветеранам не

³⁴ Максим П., 40 років, інтерв'ю з автором, записане 29.12.2022.

³⁵ Сергій П., 58 років, інтерв'ю з автором, записане 29.04.2023.

³⁶ Allina-Pisano, J. Social Contracts and Authoritarian Projects in Post-Soviet Space: The Use of Administrative Resource. *Communist and Post-Communist Studies*. 2010. 43(4). Pp. 373–82. doi: 10.1016/j.postcomstud.2010.10.001.

³⁷ Юрій П., 63 роки, інтерв'ю з автором, записане 21.11.2022, письмові відповіді.

³⁸ Олена К. вважає, що у період незалежності, на відміну від радянських часів, участь у комемораціях ДСВ була радше добровільною («За часів СРСР – ні, після десь 1995р – так»), головною мотивацією для участі було те, що «Це історія, пов'язана з нами усіма, причетність до суспільства і самого суспільства». (Олена К).

³⁹ Ілля Ш., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 16.06.2024.

³¹ Олександр П., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 05.12.2022.

³² Роман К., 39 років, інтерв'ю з автором, записане 02.03.2023.

³³ Ліана Ж., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 31.01.2023.

виникало. З середини 2000-х над колонами урочи-стої ходи густо майоріли прапори Партії Регіонів, що провокувало питання, яке відношення вони мають до Дня Перемоги, не під ними штурмували Берлін у 1945-му. У старшій школі вже відчувалася примусовість участі і нещирість політизованого дійства. Тож після закінчення школи не виникало навіть думки вже добровільно прийти на комеморативну акцію.

Отже, залучення адміністративним шляхом учнів та студентів не мала жодної ефективності у якості виховного засобу, не формуючи пошани до пам'яті про ВВВ/ДСВ. І навіть ті, хто ходив до пам'ятників на День Перемоги за власної ініціативи, не виказують свого ангажування саме у церемонії і бажання взяти участь саме у масовому зібранні, це були індивідуальні акції.

Непомітні зміни

Події 2014 р., повалення режиму Януковича, російська анексія Криму та початок війни на Донбасі спровокували зміни в українській політиці пам'яті щодо ДСВ. Пострадянська/російська візія ДСВ використовувалася у цей час як російською пропагандою так і донецькими сепаратистами для мобілізації власних прихильників⁴⁰. Зусилля ж центрального уряду у сфері політики пам'яті були спрямовані на розрив із пострадянською візією історії ДСВ як радянського тріумфу та російською комеморативною традицією⁴¹.

У Кривому Розі, як і в інших містах Півдня та Сходу України, місцева влада контролювалася

екс-регіоналами, які використовували комеморації ДСВ для демонстрації опозиційності регіону постмайданному уряду та як засіб мобілізації власних прихильників. Тож, наприклад, з 2014 р. на загальноміській акції або на церемоніях, що проводилися у районах, почала відтворюватися акція «Безсмертний полк», проходження у процесії людей із портретами учасників ДСВ, піднятих на палиці. Крім цієї непрямой політизації заходів, проведення АТО також мало свій вплив на трансформацію офіційних церемоній. З 2015 р., а більш помітно десь з 2017, до участі в урочистих ходах стали також долучатися групи ветеранів АТО⁴².

Ці дві обставини визначаємо як найбільш помітні візуально, та найбільш ідеологізовані зміни в церемоніях останнього періоду. Однак для деякого самі комеморації останнього періоду лишалися взагалі непомітними: «Нет, ну, ты знаешь, я как-то особо и парадов не замечала»⁴³. Хтось навпаки, свідомо міг уникати цих заходів: «Самі “святування” на 9 травня я теж останні роки намагався обходити десятою дорогою – після того, як пару разів потрапляв на відверту масову п'янку...»⁴⁴. Разом з тим, частина респондентів відвідувала їх, добровільно чи за необхідністю, або, принаймні, була обізнана з ходом проведення церемоній – але практично не фіксувала змін.

Загалом оцінка змін в організації заходів після 2014 р. варіюється. На думку Олександра Ш. «все продолжалось как было»⁴⁵. Юрій П. зауважив що «раніше ці церемонії в Кривому Розі були відверто проросійські і відкрито повторювали зразки російського «победобесія», потім стали більш нейтральними і більш європейськими»⁴⁶. Інші респонденти відзначили «декоративні» зміни, наприклад заміну мови заходів з російської на українську⁴⁷ та припинення використання георгіївської стрічки і радянської символіки, «начались

⁴⁰ Osipian A. World War II Memory Politics in Russia and Ukraine and Their Uses During the Conflict in the Donbas (Spring–Summer 2014). Amacher A., Portnov A., Serhienko V. (eds.) *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück: Fibre, 2020. Pp. 282–288; Титаренко Д. «Враг вновь вступил на нашу землю...»: Велика Вітчизняна / II світова війна в політиці пам'яті на території самопроголошеної ДНР (2014–2016 pp.) URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2399-dmitro-titarenko-vrag-vnovvstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitchiznyana-ii-svitova-vijnav-polititsi-pam-yati-na-teritoriji-samoprogoloshenoji-dnr-2014-2016-rr> Fedor J., Lewis S., Zhurzhenko T. Introduction: War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus. Fedor J., Kangaspuro J., Lewis S., Zhurzhenko T. (eds.) *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. Palgrave Macmillan, 2017. Pp. 4–20; Zhurzhenko T. *Russia's never-ending war against "fascism". Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict*, URL: <https://www.eurozine.com/russias-never-ending-war-against-fascism/#>

⁴¹ Триценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. С. 138–170; Klymenko L. The Changed Paradigm of World War II Commemoration in Ukraine... Yurchuk Y. Global symbols local meanings...

⁴² Shatalov D. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, 2023. vol. 67, no. 1–2, Pp. 71–93. <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3322>; Шаталов Д. День Перемоги як політика і як пам'ять. Еволюція вигляду та значення комеморативних заходів: криворізький випадок (1991–2024). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія* (планується до друку).

⁴³ Тетяна Н., 45 років, інтерв'ю з автором, записане 17.02.2023.

⁴⁴ Юрій П., 63 роки, інтерв'ю з автором, записане 21.11.2022, письмові відповіді.

⁴⁵ Олександр Ш., 50+ років, інтерв'ю з автором, записане 05.01.2023.

⁴⁶ Юрій П., 63 роки, інтерв'ю з автором, записане 21.11.2022, письмові відповіді.

⁴⁷ Максим П., 37 років, інтерв'ю з автором, записане 18.01.2023.

сдвиги к декомунизации и ухода от СССР и всего, что вот связано с рашкой»⁴⁸. Заходи могли стати загалом менш масштабними, «...просто скоротили цю процесію до мінімалізму, як би без пісень Льва Лещенка», хоча без принципових змін за суттю: «виступи наших там якихось районних голів, ну, це було таке, ну, продовження радянщини»⁴⁹. При цьому респондентка відзначила неприйняття пропонованих державою змін: «Ми ж так і продовжили святкувати 9-го травня. Наша міська влада це підтримувала і ми активно... противилися 8-му травню, дню примирення».

На проникнення пам'яті про АТО в комеморативні ритуали Дня Перемоги звернули увагу двоє респондентів. Олександр П. зауважив зі змін, що після 2014 р. окрім зникнення георгіївських стрічок, до заходів стали долучатися ветерани АТО⁵⁰. Сергій П., сам ветеран АТО, не відзначаючи особливих змін у міських комемораціях, зазначив, що на заходи стали запрошувати родини загиблих у АТО⁵¹. Але більшість долучення учасників/ветеранів АТО до комеморацій ДСВ не зауважила, навіть ті, хто епізодично відвідував заходи після 2014 р. Щоправда, на це могла вплинути відсутність вираженої присутності учасників АТО у вигляді окремої групи у окремих районах міста: «У нас на СевГОКе такого не було, конечно. Я б такое бы заметил»⁵².

У оцінці подібного комеморативного перетину двох конфліктів респонденти тяжіли до двох позицій. Одна презентує неприйняття змішання комеморації двох різних подій та груп, «кожна драма повинна мати свій момент спогадів і шані»⁵³.

Друга позиція протилежна – таке долучення схвалюється як спроба поєднати різні сторінки українського минулого, «это все вехи истории Украины, как-то надо это все объединять»⁵⁴. Іншим мотивом схвалення може бути в першу чергу повага до ветеранів АТО і права їхньої самоманіфестації: «Чому б ні? Я не бачу в цьому чогось неприйнятнього – врешті-решт люди, які реально воювали, мають право заявити про себе»⁵⁵.

⁴⁸ Максим П., 40 років, інтерв'ю з автором, записане 29.12.2022.

⁴⁹ Ліана Ж., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 31.01.2023.

⁵⁰ Олександр П., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 05.12.2022.

⁵¹ Сергій П., 58 років, інтерв'ю з автором, записане 29.04.2023.

⁵² Максим П., 37 років, інтерв'ю з автором, записане 18.01.2023.

⁵³ Олена К., 47 років, інтерв'ю з автором, записане 08.01.2023, письмові відповіді.

⁵⁴ Максим П., 37 років, інтерв'ю з автором, записане 18.01.2023.

⁵⁵ Юрій П., 63 роки, інтерв'ю з автором, записане 21.11.2022, письмові відповіді.

Якщо долучення до офіційних акцій декількох десятків людей у сучасних камуфляжних одностроях, як видається, дійсно, можна було не помітити, то ситуація з «Безсмертним Полком» (БП) видається більш неочікуваною. Цій акції зазвичай присвячувалася велика увага у ЗМІ напередодні Дня Перемоги. Її проведення могло інтерпретуватися як маркер поширення російської пропаганди та асоціюватися з прихильністю радянській ностальгії/російським нарративам⁵⁶, в деяких містах їй могли протидіяти в непрямий спосіб активісти⁵⁷. Тим не менш, проведення БП у місті абсолютно пройшло повз увагу респондентів. Навіть ті, хто особисто відвідував церемонії, не бачив акції: «ну у нас разве это было? Я никогда не обращал внимание, но я и не видел»⁵⁸.

Містяни могли взагалі не знати про цю акцію, значна кількість респондентів була обізнана в принципі, хоча і не знала/не помічала її проведення в Кривому Розі, або лише у загальних рисах чули, що така акція відбувалася і у місті. При цьому ті, хто знав щось про акцію, оцінювали її по-різному, від «відверто проросійської» до визнання легітимним засобом вшанування пам'яті рідних. Це корелює з загальною ситуацією. Згідно загальноукраїнського опитування 2020 р. 50,7 % респондентів взагалі не знали про акцію, 12 % знали та ставилися негативно, 18 % – позитивно, 12 % – нейтрально (інші не визначилися з відповідями)⁵⁹. Максим П. (40 р.) єдиний, хто згадав про БП предметно. Колись він відмовив від участі свою мати, яка мала щирі наміри вшанувати таким чином пам'ять батька-фронтовика, від участі – на думку респондента, ця акція була лише засобом «творення картинки» для організаторів⁶⁰.

Ця ситуація демонструє відмінність між перспективою дослідників і агентів формування політики пам'яті та рядових громадян. Активно дискутований як контраверсійний елемент комеморацій, БП просто походив повз увагу більшості містян, і, відповідно, не «зчитувався» у якості однозначної демонстрації позиції неангажованими спостерігачами.

⁵⁶ Серета С. «Победобесие» «Безсмертного полку»: «дідів» знову хочуть пронести Києвом, але є альтернатива. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29919292.html>

⁵⁷ Пастушенко Т. Війна пам'яті в часи війни... С. 247.

⁵⁸ Олександр Ш., 50+ років, інтерв'ю з автором, записане 05.01.2023.

⁵⁹ Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. *День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців*. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1783406550645d574f8dd530.77127401.pdf>

⁶⁰ Максим П., 40 років, інтерв'ю з автором, записане 29.12.2022.

Після цієї війни

Загалом, у респондентів немає сумнівів, що в майбутньому комеморація сучасної російсько-української війни перекриє пам'ять про ДСВ, і увага до вшанування останньої суттєво знизиться.

Видається природним, що респонденти не мають готових відповідей щодо бажаного стилю комеморації російсько-української війни по її завершення. Дехто прямо назвав таке питання передчасним. Однак загалом можна визначити, що на очікування впливає досвід комеморації ДСВ. Втім, вплив тут скоріше негативний – йдеться про те, чого варто уникати. Наприклад, при загальній невизначеності Максима В. («ну я ж не решаю как надо»), головна його вимога – «не нужно делать из этого пафос какой-то»⁶¹. Подібно і для Максима П. (37) основне – це обійтися без офіціозу та рознарядок. Бажана форма комеморації уявляється «по-європейському – как день памяти... Каких-то выводов, назидание людям, ну ознакамливать об ужасах войны... То есть это не праздник – это день скорби»⁶². Подібну заувагу зробили (майже дослівну) і декілька інших респондентів – вони вважають, що основою комеморації має стати пам'ять про загиблих. А траурність дати не передбачає параду. Разом з тим, згадувалися інші можливі варіанти вшанування: «ну это каждого личное дело. Можешь прийти положить цветы [...] и обучи этому детей своих»⁶³, екуменістична служба та якісь світські заходи⁶⁴, «что-то наподобие американского Дня независимости»⁶⁵, або якісь урочисті церемонії: «Торжество. Должны быть торжество»⁶⁶.

Двоє респондентів висловили думку, що вшанування сучасної війни має частково базуватися на досвіді комеморації ДСВ, зокрема «повинні бути і паради, і пільги для ветеранів, і назви вулиць іменами героїв. Але без фальші і дешевого пафосу...»⁶⁷. Однак, якщо у цьому міркуванні йдеться про «очищення» парадів і можливість їх проведення, то для інших респондентів саме паради, найбільш емблематичний елемент усталеної тра-

диції комеморації ДСВ, виступає елементом, який не варто відтворювати, «надо отказаться от них, от этих шаблонных парадов»⁶⁸, «оно когда одно и то же – и другое оно уже как пародия. Надо что-то другое...»⁶⁹. Для Сергія П. «парад хорош был бы, может быть, но опять это своеобразное возвращение к Советскому Союзу». Набагато важливіше для нього виховання пошани до ветеранів, «может быть и парады, но больше всего это в первую очередь уважение к тем же ветеранам, понимаете?»⁷⁰.

Питання визначення вигляду майбутніх церемоній пам'яті може перекладатися на самих ветеранів, «я думаю, они решат, как им нужно»⁷¹. Одночасно респондент сподівається на самовизначення з боку суспільства, «потом разные города, общины, ну они будут проводить свои видения вот празднеств и ... люди смогут это оценить, правильно это сделано либо неправильно. Потому вот таким вот отбором все решиться»⁷². Цю ідею щодо майбутнього самовизначення посткомбатантів можна інтерпретувати як бажання уникнути формалізації, яку містила зокрема і криворізька міська (і ширше – загальна пострадянська) традиція вшанування ДСВ. Але знайомство із традицією офіційної комеморації ДСВ формує і скептичну позицію: «будут отмечать так же, потому что все привыкли. "Как мы делаем?" – "А как делали до этого?" – "О, будем копировать, потому что разнарядка сверху"»⁷³. Подібно вважає, що суспільство, яке виросло на (пост)радянській традиції, буде нездатне швидко відмовитися від відтворення звичних шаблонів, і Тетяна Н.:

И вот как бы там не было, оно будет.

*Будет вот этот, может не такой парад как раньше, вот эти шарики, цветы и всё на свете. Но оно будет, потому что мы этот совок еще полностью не перешагнули.*⁷⁴

Отже, комеморація цієї війни так чи інакше впливає і на очікування щодо вшанування цієї.

Висновки

Таким чином, дослідження засвідчує неспівпадіння «офіційної» та «приватної» перспективи комеморації Дня Перемоги. Ситуація низової

⁶¹ Максим В., 42 роки, інтерв'ю з автором, записане 04.02.2023.

⁶² Максим П., 37 років, інтерв'ю з автором, записане 18.01.2023.

⁶³ Максим В., 42 роки, інтерв'ю з автором, записане 04.02.2023.

⁶⁴ Наталія С., 56 років, інтерв'ю з автором, записане 23.01.2023.

⁶⁵ Олександр Ш., 50+ років, інтерв'ю з автором, записане 05.01.2023.

⁶⁶ Валентина О., бл. 70 років, інтерв'ю з автором, записане 17.01.2023.

⁶⁷ Юрій П., 63 роки, інтерв'ю з автором, записане 21.11.2022, письмові відповіді.

⁶⁸ Максим П., 37 років, інтерв'ю з автором, записане 18.01.2023.

⁶⁹ Валентина О., бл. 70 років, інтерв'ю з автором, записане 17.01.2023.

⁷⁰ Сергій П., 58 років, інтерв'ю з автором, записане 29.04.2023.

⁷¹ Максим П., 40 років, інтерв'ю з автором, записане 29.12.2022.

⁷² Максим П., 40 років, інтерв'ю з автором, записане 29.12.2022.

⁷³ Ілля Ш., 32 роки, інтерв'ю з автором, записане 16.06.2024.

⁷⁴ Тетяна Н., 45 років, інтерв'ю з автором, записане 17.02.2023.

рецепції комеморативних акцій демонструє, що сенси, що закладаються центральними або локальними агентами політики пам'яті у заходи далеко не обов'язково в результаті відповідають рецепції пересічних громадян.

Для представників старших поколінь із досвідом залученості до церемоній радянської доби головним чинником, що формував шанобливе ставлення до пам'яті про учасників війни та її жертви була сімейна традиція, зокрема контакт з ветеранами. Саме приватні мотиви виступали основним змістом при участі в офіційних церемоніях.

Разом з тим, дистанція у часі зумовлювала слабшання особистого зв'язку із пам'яттю про ДСВ для молодших поколінь, які залучалися до комеморацій з 1990-х рр. Рецепція ними заходів як обов'язкових ритуалів, що не формували особистого зв'язку та не викликали відчуття співпричасності, засвідчує, що комеморативні церемонії не виконували функцій передачі знання і цінностей тагуртування громади, які традиційно ним приписуються. Цьому сприяла також трансформація заходів з 2000-х рр., зокрема відхід покоління учасників ДСВ та спроби

візуальної апропріації урочистостей політичними силами. Через це церемонії могли прочитуватися як політичні демонстрації або просто як механічне відтворення звичного формалізованого ритуалу. Досвід більшості респондентів засвідчує відсутність особистого зв'язку з офіційною акцією, участь у якій не була добровільною. При цьому елементи режисури церемоній, «читалися» дуже по різному. Неefективність традиційних церемоній до Дня Перемоги у ролі комеморативних заходів з перспективи учасників засвідчується також сучасними очікуваннями, що комеморація сучасної російсько-української війни не відтворюватиме їх за формою.

Дослідження підготоване завдяки підтримці стипендії Prisma Ukranna: War, Migration and Memory від Forum Transregionale Studien (2022/2023) та Sustaining Ukrainian Scholarship у Centre for Advanced Studies Sofia (2023/2024). Рукопис фіналізовано завдяки Prisma Ukranna Fellowship of the Gerda Henkel Foundation (Forum Transregionale Studien).

References

- Denys Ch., 40 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 21.02.2023.
 Illia Sh., 32 roky, interv'yu z avtorom, zapysane 16.06.2024.
 Liana Zh., 32 roky, interv'yu z avtorom, zapysane 31.01.2023.
 Maksym P., 37 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 18.01.2023.
 Maksym P., 40 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 29.12.2022.
 Maksym V., 42 roky, interv'yu z avtorom, zapysane 04.02.2023.
 Natalia S. 56 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 23.01.2023.
 Oleksandr P., 32 roky, interv'yu z avtorom, zapysane 05.12.2022.
 Oleksandr Sh., 50+ rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 05.01.2023.
 Olena K., 47 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 08.01.2023, pys'movi vidpovidi.
 Roman K., 39 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 02.03.2023.
 Serhiy P., 58 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 29.04.2023.
 Tetyana N., 45 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 17.02.2023.
 Valentyna O., bl. 70 rokiv, interv'yu z avtorom, zapysane 17.01.2023.
 Vira H., 73 roky, interv'yu z avtorom, zapysane 28.11.2022.
 Yuriy P., 63 roky, interv'yu z avtorom, zapysane 21.11.2022, pys'movi vidpovidi.
 Allina-Pisano, J. Social Contracts and Authoritarian Projects in Post-Soviet Space: The Use of Administrative Resource. *Communist and Post-Communist Studies*. 2010. 43(4). Pp. 373–82. doi: 10.1016/j.postcomstud.2010.10.001.
 Fedor J., Lewis S., Zhurzhenko T. Introduction: War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus. Fedor J., Kangaspuro J., Lewis S., Zhurzhenko T. (eds.) *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. Palgrave Macmillan, 2017. Pp. 4–20.
 Fond Demokratychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva. *Den Peremohy i yoho mistse v istorychniy pam'yati ukrayintsiv*. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1783406550645d574f8dd530.77127401.pdf>
 Gabovich M. Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy. Gabovich M. (ed.) *Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy*. SPb: Nestor-Istoriya, 2020. S. 8–26.
 Gorbach D., 2024. *The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class. Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2024, [e-book]
 Hellbeck J., Tytarenko D. "My pobedim, kak pobedili 70 let nazad nashi dedy i pradedy." *Ukraina: prazdnovanie Dnya Pobedy v teni novoy voyny. Neprikosnovennyi zapas*. 2016. No. 4 (108). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/my-pobedim-kak-pobedili-70-let-nazad-nashi-dedy-i-pradedy.html>

- Hrynevych V. Polityka pam'yati Druhoyi svitovoyi viyny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsiyi. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2011. Vyp. 4. S. 111–127.
- Hrytsenko O. *Dekomunizatsiya v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Instytut kulturolohiyi NAM Ukrainy, 2019.
- Kelly K., Sirotinina S. "Bylo neponyatno i smeshno": prazdniki poslednykh desyatiletiiy sovsetskoy vlasti i vospriyatie ikh detmi. *Antropologicheskiiy forum*. 2008. No. 8. S. 258–299.
- Kertzer, D. I. *Ritual, Politics, and Power*. New Haven: Yale University Press, 1988.
- Klymenko L. The Changed Paradigm of World War II Commemoration in Ukraine After Crimea's Annexation. *The Journal Of Slavic Military Studies*, 2020, Vol. 33, No. 4, Pp. 517–520.
- Lysenko O., Pastushenko T. "Velyka Peremoga" u "Velykiy Vitshyznyaniy viyni" yakadiansko-rosiyskyi kolonialnyi proekt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. No. 2 (581). S. 60–80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060>
- Lyubarets A. Vidznachennya 9 travnya yak dzerkalo ukraiynskoyi polityky pam'yati (2005–2015). *Aktualni problemy vitshyznyanoi ta vsesvitnoyi istoriyi*. 2016. Vyp. 28. S. 176–189.
- Musykhin G. I. "Blesk i nishcheta" politicheskikh ritualov. *Politiya*. No. 2 (77) 2015. S. 98–109.
- Osipian A. World War II Memory Politics in Russia and Ukraine and Their Uses During the Conflict in the Donbas (Spring–Summer 2014). Amacher A., Portnov A., Serhienko V. (eds.) *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück: Fibre, 2020. Pp. 268–290.
- Osipian Ararat L. and Osipian Alexandr L. Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004–2010. *East European Politics and Societies*. 2012 Vol. 26. No. 3. Pp. 616–642.
- Pastushenko T. V., Tytarenko D. M., Cheban O. I. 9 travnya 2014–2015 rr. v Ukraini: stari tradytsiyi – novi tseremoniyi vidznachennya. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2016. No. 3. S. 106–124.
- Pastushenko T. Vidznachennya Dnya Peremohy v Ukraini v konteksti suspilno-politychnykh podiy 2013–2014 rr. "Dekomunizatsiya" svyata yak sprobha reviziyi radianskoho mynuloho. *Pivden' Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiynyi vymiry*. Vyp. 6. Kherson: FOP Hrin D.S., 2017. S. 258–267.
- Pastushenko T. Viyna pam'yati v chasy viyny: vidznachennya peremohy nad natsyzmom pislya Revolyutsiyi Hidnosti. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pam'yat yevreyskoyi spilnoty v konteksti yevrointehratsiyi Ukrainy*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. S. 233–259.
- Prymachenko Ya. Sovetskoe vs natsionalisticheskoe: protivostoyanie diskursov i praktik v postsovsetskoy Ukraine. *Studia Universitatis Moldaviae. Seria "Științe umaniste."* 2017, nr. 10(110), S. 267–278.
- Sagatienė D., Nekoliak A. World War 2 Memories in Lithuania and Ukraine: Political and Legal Symbolism of May 9 in the New Era of War. *VerfBlog*. URL: <https://verfassungsblog.de/world-war-2-memories-in-lithuania-and-ukraine/> DOI: 10.17176/20230508-204521-04.
- Sereda V. Regional Historical Identities and Memory. Hrytsak Ya., Portnov A., Susak V. (eds.) *Ukrayina Moderna. Spetsialnyy vypusk*. Lviv-Kyiv: Krytyka, 2007. S. 160–209.
- Shatalov D., 2023. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, vol. 67, no. 1–2, Pp. 71–93. <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3322>
- Stewart K. L. Building the Nation Through Celebrating the Nation: A Comparison of Holidays in Russia's Regions. *Europe-Asia Studies*, 2021, Vol. 73, No. 10. Pp. 1876–1907. (1877-1881).
- Tytarenko D. «Vrag vnov vstupil na nashu zemlyu...»: Velyka Vitshyzniiana / II svitova viyna v politytsi pam'yati na terytoriyi samoproholoshenoyi DNR (2014–2016 rr.) URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2399-dmitro-titarenko-vrag-vnov-vstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitshyznyana-ii-svitova-vijna-v-polititsi-pam-yati-na-teritoriji-samoproholoshenoji-dnr-2014-2016-rr>
- Vanke A. Kollektivnye emotsii i narodnoe telo prazdnika: Den Pobedy na Poklonnoy gore. Gabovich M. (ed.) *Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy*. SPb: Nestor-Istoriya, 2020. S. 108–123.
- Yurchuk Y. Global symbols local meanings: the 'Day of Victory' after Euromaidan. Beichelt T. and Worschech S. (eds.) *Transnational Ukraine? Networks and Ties That Influence Contemporary Ukraine*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, Pp. 89–111.
- Zelče V. The Transformation of 'Holiday' in Post-Soviet Space: Celebrating Soviet Victory Day in Latvia. *Europe-Asia Studies*, 2018. Vol. 70. No. 3. Pp. 388–420 (389)
- Zhurzhenko T. *Russia's never-ending war against "fascism". Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict*, URL: <https://www.eurozine.com/russias-never-ending-war-against-fascism/#>